

The Oldest Authentic Writing Artifact from L'viv

Volodymyr Petehyrych

*Researcher, Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
National Academy of Sciences of Ukraine
v.petehyrych@gmail.com*

Oleksandra Antoniv

*Senior Lecturer, Department of Ukrainian Applied Linguistics,
Ivan Franko National University of L'viv
lesya.antoniv@gmail.com*

Abstract

The article is devoted to an interesting archeological discovery made in L'viv. It is a writing tool made of bronze. It has the form of a rod pointed on one side, which ended in a flat blade with a cross-shaped slot at the other end. The tradition of using such tools for teaching literacy and short writing dates back to ancient times. They were called “stylus” in Latin and “stylos” in Greek, while in Kyivan Rus such tools were called “pysalo” (“a writing tool”). The sharp end of the tool was used to scratch inscriptions on a waxed board, birch bark, clay, plaster or even a lead plate. The written word was corrected or completely smoothed out with a spatula. Mapping of writing instruments of this type (10 finds) shows their obvious concentration in the modern territory of western Ukraine and partly in neighboring Belarus and Poland, which were a part of the Halychyna and Volyn Principality in the twelfth and thirteenth centuries.

These writing tools were also used for writing on birch bark (so-called birch-bark manuscripts). Three manuscripts of this type, one of which has been preserved in full and which deals with the repayment of the debt, were found near L'viv, in ancient Zvenyhorod. The writing tool found in L'viv also suggests the existence of a literacy school in the city, the main task of which was to teach children to read and write. In the oldest city of L'viv region,

namely Belz, known since 1030, the traces of such school were found. They are reported by written sources, which also contain data on the spread of literacy and writing among the elite of the time. However, written sources do not have any information about the literacy of ordinary city residents. Archaeologists in many cities of the Halychyna and Volyn Principality found writing instruments and objects with Cyrillic inscriptions. These findings, among which the most important are the above-mentioned writing tools, show that such a cultural phenomenon was characteristic not only of the elite part of society, but also of many members of the “silent majority” of the urban population.

Keywords: L’viv, “pysalo” (“a writing tool”), the twelfth and thirteenth centuries, birch-bark manuscripts, elite, “silent majority”.

НАЙДАВНІША АВТЕНТИЧНА ПАМ'ЯТКА ПИСЬМА ЗІ ЛЬВОВА

Володимир Петегирич

науковий співробітник, Інститут українознавства

імені Івана Крип'якевича НАН України

email: v.petehrych@gmail.com

Олександра Антонів

старший викладач, кафедра українського прикладного мовознавства,

Львівський національний університет імені Івана Франка

email: lesya.antoniv@gmail.com

Анотація

Стаття присвячена цікавій археологічній знахідці, знайденій у Львові. Це інструмент для письма, виготовлений із бронзи. Він має вигляд загостреного з одного боку стержня, який завершувався плоскою лопаточкою з хрестоподібним прорізом на другому кінці. Традиція використання таких виробів для навчання грамоти та коротких записів тягнеться ще з античних часів. Їх називали латинською “stylus”, грецькою “stylos”, у Київській Русі такі знаряддя називали “писало”. Гострим кінцем знарядь подряпували написи на покритій воском дощечці, березовій корі (бересті), глині, штукатурці чи навіть свинцевій табличці. Лопаточкою виправляли або зовсім загладжували написане. Картографування інструментів для письма цього типу (10 знахідок) показує їх виразну концентрацію на сучасній території західної України і частково сусідньої Білорусі і Польщі, яку займало у XII–XIII ст. Галицько-Волинське князівство.

Писала також використовували для записів на бересті (т. зв. берестяні грамоти). Три такі грамоти, серед яких одна збереглася повністю і в якій йдеться про повернення боргу, віднайдено неподалік Львова, у давньому Звенигороді. Львівське писало наштовхує також на припущення про

існування у місті школи грамоти, основним завданням якої було навчити дітей читати і писати. У найдавнішому місті Львівщини – княжому Белзі, відомому з 1030 р., виявлено сліди діяльності такої школи. Про них повідомляють писемні джерела, в яких також є дані про поширення грамотності і писемності серед тогочасної еліти. Однак про грамотність пересічних мешканців міст писемні джерела мовчать. Археологи в багатьох містах Галицько-Волинського князівства знайшли знаряддя для письма й предмети з кириличними написами. Ці знахідки, серед яких найвагомішу частку становлять писала, свідчать, що таке культурне явище було властиве не тільки елітарній частині суспільства, а й багатьом представникам “мовчазної більшості” міського населення.

Ключові слова: Львів, писало, XII–XIII ст., берестяні грамоти, еліта, “мовчазна більшість”.

Львів – одне з найдавніших міст України і Центрально-Східної Європи, уперше згадується в літописі 1256 р. уже як населений пункт. Коли нема документального підтвердження дати його заснування, вік Львова визначають саме за цією датою першої згадки. Водночас корені міста сягають значно давніших часів, які встановлюють не від писемної згадки, а на підставі археологічних свідчень про час безперервного існування поселення. Таке поселення археологи виявили 1992 р. у самому центрі сучасного Львова, на правому березі ріки Полтви, яка тепер протікає під землею. Це поселення, датоване V–VI ст. н. е., започаткувало безперервне заселення території, на якій з часом виникло місто (Петегирич, 2006, с. 34–36).

Під час досліджень Львова другої половини XX – перших двох десятиліть XXI ст. археологи виявили на Замковій горі та в старій центральній частині міста рештки оборонних споруд і сліди дерев'яної забудови, представлені комплексами житлових, господарських та виробничих будівель, віднайшли великі колекції виробів із заліза, кольорових і благородних металів, глиняного посуду, предметів, виготовлених з каменю, кістки і дерева. Ці знахідки підтверджують високий рівень розвитку різноманітних ремесел, культури, побуту, торгівлі ранньосередньовічного Львова.

Серед усього різноманіття археологічних артефактів виявилася одна рідкісна знахідка, яку детально представимо і проаналізуємо в публікації. Цю знахідку віднайдено під час розкопок 1975 р. біля підніжжя Замкової гори по вул. Замковій 4, у саду теперішньої школи № 19. Дослідження на цій території проводила експедиція під керівництвом відомого українського археолога Олексія Ратича з Інституту суспільних наук (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). У розкопі площею 268 кв. м археологічних об'єктів не виявлено, а в культурному шарі траплялися окремі знахідки XII–XIII ст., серед яких предмет виготовлений із бронзи у вигляді загостреного з одного боку круглого у перерізі стержня, який завершувався плоскою лопаточкою на другому кінці (рис. 1).

Рисунок 1 Бронзове писало XII–XIII ст. зі Львова

Інформацію про результати розкопок у різних частинах Львова і, в тому числі, згадку про цю знахідку опубліковано в короткому інформаційному повідомленні (Багрий, Могитич, Ратич, Свешников, 1976, с. 298). З того часу кількість подібних виробів, знайдених в українських ранньосередньовічних містах та на сусідніх територіях, відчутно збільшилася, що дає змогу розглянути львівську знахідку в ширшому контексті.

Насамперед необхідно висвітлити питання про призначення таких знахідок. Встановлено, що такі предмети використовували як спеціальні інструменти для письма. Традиція їх використання для навчання грамоти та необхідних коротких записів тягнеться ще з античних часів. Такі інструменти називали латинською “stylus”, грецькою “stylos” – загострений кістяний або металевий стержень з наверхшам у формі лопаточки (Словарь античности, 1989). Їх виготовляли з кістки, заліза або бронзи і, мабуть, з дерева, але дерев’яні знахідки до нас не дійшли,

оскільки найшвидше піддаються знищенню. Гострим кінцем таких знарядь продряпували написи на покритій воском дощечці, березовій корі, глині, штукатурці чи навіть свинцевій табличці. Лопаточкою виправляли або зовсім загладжували написане на такій дощечці (її називали *цера*) і саме тому в класичній латині виник вислів “*saepe stilum verte*” (частіше повертай стилус), що означало частіше “поправляй”, “вितिрай” написане. У Київській Русі такі знаряддя називали “писало”, етимологія назви досить прозоро свідчить про функцію знаряддя письма. Тексти на таких *церах* завжди мали перехідне значення – це були короткотермінові квитанції і рахунки, чорнові записи, вправи школярів, інтимні листи та ін. (Добиаш-Рождественская, 1987, с. 24–25).

На усій території давньої Русі під час археологічних досліджень або випадково за приблизними підрахунками знайдено більше трьох сотень писал, які за формою лопаточки розділено на майже 20 типів (Медведев, 1960, с. 73–79; Овчинникова, 2000, с. 47–61). Львівське писало і кілька подібних до нього виділено в п'ятий тип, який датується XII–XIII ст. Знаряддя зі Львова вирізняється серед усіх найдосконалішою формою, доброю збереженістю та малопоширеним способом оформлення лопаточки. Писало із Львова має круглий у перерізі стержень, загострений до нижнього кінця, й плоску лопаточку, профіль якої нагадує келих з відігнутими назовні краями. Найбільший діаметр стержня становить 0,4 см. Загальна довжина писала 12 см, висота лопаточки 2,0 см, ширина 1,9 см. Центральну частину лопаточки займає наскрізний проріз у вигляді чотириконечного хреста з прямокутними раменами. Верхній край лопаточки виділений горизонтальною заглибленою лінією. Лопаточка відділена від стержня шістьма рельєфними валиками, які, крім суто декоративного, мали практичне призначення. Так було зручніше тримати пальцями писало, коли виникала потреба загладити віск на дерев'яній дощечці, поправити або стерти написане.

Уперше аналогічне до львівського писало знайдено ще в кінці XIX ст. на городищі над р. Дністер в с. Городниця на Івано-Франківщині. Воно зберігається у Віденському музеї природи та історії і без будь-яких коментарів було опубліковане ще на початку XX ст. (Przybyslawski, 1906,

tabl. IV, 10). Це писало теж належить до п'ятого типу і виділяється серед інших хрестовидним прорізом на фігурній лопаточці. Під лопаточкою на стержні розмішені рельєфні округлі потовщення. Його розміри – довжина 10,2 см, висота лопаточки 1,7 см, найбільша ширина 2,1 см, хрестовидний отвір має розміри 0,7 x 0,7 см. Нам відомо про знахідки дуже подібних писал ще з восьми місцевостей. Крім Львова і Городниці, вони віднайдені у Звенигороді поблизу Львова (Ратич, 1957, табл. 12, 28), у Луцьку на Волині (Кучінко, 2006, с. 509, рис. 3, 1), у Галичі (Коваль, Миронюк, Білик, 2015, с. 97, 222) і Витичеві у Подніпров'ї (Медведев, 1960, с. 76). За межами сучасної України аналогічні інструменти для письма відомі з досліджень в Бресті й Волковиську на території Білорусі (Лысенко, 1985, с. 390, рис. 260; Зверуго, 1975, рис. 38, 13) і з Топорниці та Червена на сусідній території Польщі (Kłosińska, 2005, s. 235–240; Czerwień, 2012, s. 389, tabl. II. 6: 5). Головною ознакою, що об'єднує усі ці писала в один тип, є хрестоподібний виріз на їх лопаточках. Можливо, це свідчення їхньої належності духовним особам, оскільки відомо, що саме церкви й монастирі займалися підготовкою освічених людей. У цьому контексті варто звернути уваги на факт знаходження бронзового писала, аналогічного львівському, у княжому Галичі, біля фундаментів Спаської церкви (Коваль, Миронюк, Білик, 2015, с. 97, 222). Наявність однотипних бронзових писал з хрестоподібним прорізом на лопатці у різних, часто досить віддалених, пунктах Галицько-Волинської землі та й поза її межами, присутність серед них виробів, відлитих в одній формі, вказують на жваві культурні й освітні контакти, що існували між міськими осередками.

Картографування знахідок інструментів для письма цього типу показує їх виразну концентрацію на сучасній території західної України і частково сусідньої Білорусі і Польщі, яку займало у XII–XIII ст. Галицько-Волинське князівство в межах Південно-Західної Русі. Фактично тільки писало з Витичева опинилося за межами основної території їх поширення. Майже всі згадані писала були знайдені в містах, про які маємо згадки у літописах, у культурних нашаруваннях XII–XIII ст. Дещо незвично виглядає локалізація тільки одного бронзового стилуса, випадково знайденого на території теперішньої

Польщі, поблизу Топорниці Замойського повіту (Kłosińska, 2005, s. 235–240). Знахідка вписується в територію поширення такого типу інструментів, однак враховуючи, що вона передана для наукового опрацювання колекціонером, виникають певні сумніви щодо точності її географічної прив'язки. До того ж це єдине писало, яке виявлено поза давніми міськими осередками. Цілком ймовірно, що цю знахідку треба пов'язувати з неподалік розташованими літописними містами Червен або Волинь. Що стосується Городниці, то вона хоч і не згадується в писемних джерелах, однак археологічні матеріали дають усі підстави вважати, що за княжої доби в Городниці існував доволі значний міський центр. Міську традицію передає й назва сучасного села, яке розкинулося біля підніжжя гори, на якій розташоване городище (див.: Петегирич, 2019, с. 126–153).

Як уже згадувалося, писала використовували не тільки для записів чи вправ з письма на покритій воском дощечці, але й на бересті, спеціально підготовленій березовій корі (так звані берестяні грамоти). Найбільше таких грамот знайдено під час досліджень Новгороді, де дерево добре зберігається в умовах сильно зволжених ґрунтів. На берестяних грамотах написи, виконані дорослими особами, стосувалися боргових зобов'язань, щоденних турбот, повідомлень про народження чи смерть, заповітів, господарських записів, найбільше було приватних листів, серед яких освідчення в коханні. Інколи з допомогою писал не тільки писали, але й малювали.

В Україні вперше, і поки-що єдиний раз, берестяні грамоти знайдено неподалік Львова, у стародавньому Звенигороді, – центрі однойменного князівства, що згадується у літописах, починаючи з 1086 р. (Свешніков, 1990, с. 127–131; Німчук, 1992, с. 11–14) Тут під час розкопок 1988–1989 рр. на передмісті княжого міста виявлено три грамоти, одна з яких повністю збережена (рис. 2).

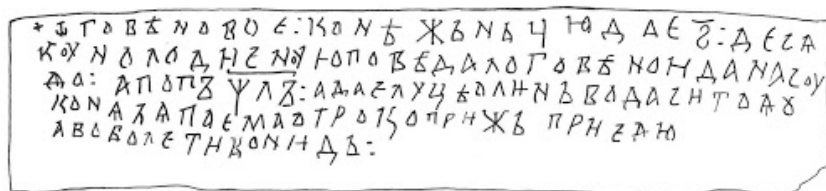

Рисунок 2. Берестяна грамота XII ст. зі Звенигорода

На ній писалом зроблено запис, у якому йдеться про повернення боргу. Текст грамоти за перекладом Василя Німчука звучить так: *Від Говінової до Ніженця. «Дай шістдесят кун лодійних (за користування човном, човнами) усві (дядькові)», – повідав (казав) Говін(о), йдучи на суд. А піп (за)писав. А (від)дай Луці. Коли не (від)даси (не повернеш), то я, в князя взявши (буквально: беручи) отрока-служителя, прижену (або: раніше) прийду (повернуся). А (тоді) в більше тобі обійдеться.* Знайдені неподалік Львова берестяні грамоти у Звенигороді та й львівське писало можуть свідчити, що писемність на бересті функціонувала і в цьому місті, але не скрізь ґрунт на тих ділянках Львова, де проводилися археологічні дослідження, сприяв збереженню таких грамот.

Львівське писало настановує також на припущення про існування у місті школи грамоти, основним завданням якої було навчити дітей читати і писати. Під час розкопок у найдавнішому місті Львівщини – княжому Белзі, відомому з 1030 р., ми побачили сліди діяльності такої школи. Тут, на території урочища Монастирище, де у XII–XIII ст. існувало приміське поселення, виявлено заглиблену будівлю розміром 4 x 3,2 м, у якій відсутня піч. Тому цю напівземлянку не можна зарахувати до житлових споруд. У центрі споруди влаштовано округле підвищення з міцно збитої глини, а на долівці знайдено залізне писало. Ще одне залізне писало

виявлено поряд із цією спорудою. Можливо, це якась громадська будівля – спеціальне приміщення для навчання письма, своєрідна “літня школа”. Цікаво, що подібну знахідку маємо у Звенигороді, де на підгородді О. Ратич виявив заглиблену споруду, в якій теж віднайдено залізне писало.

Про існування таких шкіл також можна зробити висновок на підставі свідчень писемних джерел про іконописця, а згодом митрополита Петра Ратенського, походження якого пов’язують з Белзькою землею. У сім років батьки передали його “книгам вчитися”, до того ж відзначено, що учитель був добросовісним, а хлопчик спочатку займався погано і лише згодом перевершив своїх однолітків (Ключевський 1871, с. 77; ПСРЛ, т. 21, с. 322).

Яскравими є згадки писемних джерел про поширення грамотності і писемності серед тогочасної еліти, особливо XIII ст. Серед цих згадок найвиразнішими є слова літописця про одного з найвідоміших волинських князів Володимира Васильковича (1247–1288) у т. зв. “Заповіті князя Володимира”. У повідомленнях про його численні фундації в церкві знаходимо також інформацію про те, що “*Євангеліє він списав апракос..., Апостола апракос, Пролог* (збірник коротких житій) *списав він..., і Мінеї* (збірник поширених житій у хронологічному порядку, слів, повчань) [на] *дванадцять [місяців] списав, і Тріоді, і Октай, і Єрмолой; списав він також і Служебник* (різні типи богослужбних книг) [церкві] *святого Георгія, і молитви вечірні і заутренні списав*” (Літопис Руський, 1989, с. 447–448). Такий унікальний опис численних фундацій книжками, до появи яких приклався сам князь, церквам у багатьох містах, дав підставу літописцю цілком справедливо назвати Володимира Васильковича “*книжником великим і філософом, якого не було у всій землі і після нього не буде*” (Там само, с. 442). Немає сумніву, що, крім князів, бояр, грамотними були й інші представники тогочасної еліти. У Галицько-Волинському літописі знаходимо повідомлення про діяльність “премудрого книжника Тимофія” з Галича, “славетного співака Митусу” з Перемишля, “мужа-умільця, будівничого Олексу” з Володимира (Там само, с. 371, 400, 430). Галицький священник залишив свій автограф далеко за межами своєї

землі на мармуровій балюстраді хорів у Константинопольській Софії: “Матфѣи попь галичьский” (Horbatsch, 1977, s. 86–88). Однак про грамотність пересічних мешканців міст писемні джерела мовчать.

І тільки завдяки археологічним дослідженням у багатьох містах Галицько-Волинського князівства віднайдено знаряддя для письма й предмети з кириличними написами. Це монограми й написи на християнських реліквіях (напрестольних хрестах, хрестах-енколпіонах та кам'яних і металевих іконках), написи на амфорах, свинцевих вислих печатках, перстнях, пряслицях (їх робили як правило жінки), виробих з кістки і дерева, уже згаданих берестяних грамотах зі Звенигорода, графіті на стінах церкви Пантелеймона і Успенського собору Галича (детально див.: Петегиріч, 1997, с. 206–214; Його ж. 2010, с. 135–149). Саме ці знахідки, кількість яких постійно зростає, і серед яких найвагомішу частку становлять писала, щораз повніше доповнюють згадки писемних джерел про поширення писемності й грамотності і показують, що таке культурне явище було властиве не тільки елітарній частині суспільства, а й багатьом представникам “мовчазної більшості” міського населення, серед якої бралися за науку грамоти також тогочасні школярі.

Література

- Багрий, Р. С., Могитич, И. Р., Ратич, А. А., Свешников, И. К. (1976) Раскопки во Львове. Археологические открытия 1975. Москва.
- Добиаш-Рождественская, О. А. (1987) История письма в средние века. Руководство к изучению латинской палеографии. Изд. 3-е. Москва.
- Зверуго, Я. Г. (1975) Древний Волковыск (X–XIV вв). Минск: Наука и техника.
- Ключевский, В. О. (1871) Древнерусские жития святых как исторический источник. Москва.
- Коваль, І. М., Миронюк, І. Ф., Білик, О. В. (2015) Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі. Івано-Франківськ.
- Кучінко, М. М. (2004) Культура населення Волині в давньоруський час. Нариси культури давньої Волині. Луцьк. с. 499–524.
- Літопис Руський, (1989) За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ: вид-во “Дніпро”.
- Лысенко, П. Ф. (1985) Берестье. Минск: Наука и техника.
- Медведев, А. Ф. (1960) Древнерусские писала X–XV вв. Советская археология. № 2. с. 63–88.
- Німчук, В. (1992) Берестяні грамоти в Україні. Мовознавство. № 6. с. 11–14.
- Овчинникова, Б. Б. (2000) Писала – стилосы древнего Новгорода X–XV вв. (свод археологического источника). Новгородская Русь: историческое пространство и культурное наследие. Екатеринбург : Банк культурной информации, 2000. (Проблемы истории России. Вып. 3). с. 45–105.
- Петегирич, В. (1997) Про знаряддя письма та кириличні написи на предметах XI–XIV століть з Галицької землі. Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Т. 233. с. 206–214.
- Петегирич, В. (2006) Село над Полтвою – попередник Львова. Історія Львова. У трьох томах. Том 1. Львів: Центр Європи. с. 34–36.
- Петегирич, В. (2010) Писемна культура еліти та “мовчазної більшості” у містах Надбужанщини княжої доби. Матеріали і дослідження з

- археології Прикарпаття і Волині. Вип. 14. с. 135–149.
- Петегрич, В. (2019) Городниця над Дністром – невідоме місто княжої доби в Галицькій землі. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 23. с. 126–153.
- ПСРЛ, Т. 21 (1908) Книга Степенная царського родословия. Ч. 1. СПб.
- Ратич, О. О. (1957) Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ.
- Свешніков, І (1990) Звенигородські грамоти на бересті. Дзвін. № 6. с. 127–131.
- Словарь античности, (1989) Перевод с немецкого. Лейпцигский Библиографический институт.
- Czerwień, (2012) – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy / Červen' – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog / Červen' – un castrum tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra / Червень – град між Сходом і Заходом. Каталог виставки. Tomaszów Lubelski; Leipzig; Lublin; Rzeszów.
- Horbatsch, O. (1977) Einige slavische Pilgerinschriften in der Hagia Sophia-Kathedrale in Konstantinopel. Die Welt der Slaven. XXII, 1. s. 86–88.
- Kłosińska, E. (2005) Brązowy stylus z Topornicy, pow. Zamość. Archeologia Polski Środkowowschodniej. T. VII. s. 235–240.
- Przybysławski, W. (1906) Repertorium zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicyi Wschodniej. Lwów.

Підписи ілюстрацій

Рис. 1. Бронзове писало XII–XIII ст. зі Львова

Рис. 2. Берестяна грамота XII ст. зі Звенигорода